

MIROSŁAW RUCKI, MICHAEL ABDALLA*

POZNAŃ

„NIE GOTUJ KOZŁĘCIA W MLEKU JEGO MATKI” CZY „NIE MIESZAJ POTRAW MIĘSNYCH Z NABIAŁEM”?

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TiCz.2015.055>

WPROWADZENIE

W dzisiejszym judaizmie rozróżnia się cztery rodzaje potraw: kosszerne mięsne (*basar*), mleczne (*chalaw*), neutralne (*parwe*) oraz nieczyste (*trefa*). Przepisy kaszrutu przewidują, że mięsne i mleczne produkty nie będą spożywane w czasie jednego posiłku. Wbrew panującej dziś opinii, iż po zjedzeniu mięsa należy odczekać kilka godzin, zanim się spożyje nabiał, większość średniowiecznych rabinów uważała, że mięso można jeść od razu lub w krótkim czasie po wypiciu mleka. Wyjątkiem może być hiszpański rabin Saba, który na podstawie Zoharu twierdził, że w obu

* Dr hab. inż. Mirosław Rucki, były pracownik Politechniki Poznańskiej, gdzie w 2012 r. uzyskał tytuł doktora habilitowanego inżyniera. Autor ponad 120 artykułów naukowych z dziedziny budowy i eksploatacji maszyn. Obecnie pełni funkcję zastępcy redaktora naczelnego czasopisma „Miłujcie się!”.

* Dr hab. Michael Abdalla, ur. w Syrii, technolog żywienia. Od 1993 r. zatrudniony w Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, gdzie zajmuje się zagadnieniami z pogranicza historii, literatury, kultury i etnografii społeczności asyryjskiej.

przypadkach należy odczekać 6 godzin. Niektórzy kabaliści poszli jeszcze dalej – nie jedli sera i mięsa tego samego dnia¹. Podobna praktyka została wspomniana również w Talmudzie (*Chullin* 105a), lecz talmudyczni rabini ją odrzucili. Ideologia kabalistyczna, wspierająca takie praktyki, polegała na tym, że mięso symbolizuje Sąd, a mleko Miłosierdzie, dlatego nie mogą być połączone.

Niewątpliwie nakaz mieszania potraw mlecznych z mięsnymi wywodzi się z przykazania biblijnego: „Nie będziesz gotował kozłęcia w mleku jego matki” (Wj 23,19; 34,26; Pwt 14,21). Czy jest to przenośnia, której kontekstu nie rozumiemy? Interpretacja tego przykazania nie jest jednoznaczna, a nakaz rabiniczny nie był w judaizmie powszechnie przyjmowany. Na przykład karaimscy rabini w XV w. nauczali, że jeśli wiadomo na pewno, iż mleko nie pochodzi od matki gotowanego zwierzęcia, to mięso może być gotowane w tym mleku i spożywane².

Z pewnością interpretacja rabiniczna nie ma swoich źródeł w zwyczajach sprzed nadania Izraelowi Prawa Bożego. Nie sposób nie zauważyć, że Abraham podał swoim gościom (aniołom) potrawę mięsno-mleczną (Rdz 18,8). Trudno też mówić o jakimś wpływie obcych kultur na ten przepis religijny, gdyż egipskie opowiadanie o Sinuhe dotyczące mniej więcej tych samych czasów (XIX w. przed Chr.) odnotowuje, że w Kanaanie wówczas dodawano mleko do każdego jedzenia³. Nawet dzisiaj na Bliskim Wschodzie znana jest potrawa *mansaf* – mięso kozłące lub jagnięce ugotowane w ukwaszonym mleku – zauważa Labuschagne⁴. Mięso w mleku gotowano również w starożytnym Rzymie⁵. W Europie znana jest także praktyka ludowa polegająca na zalaniu surowego mięsa octem lub

¹ A. Gross, *Iberian Jewry from Twilight to Dawn: The World of Rabbi Abraham Saba*, Leiden–New York–Köln 1995, s. 80.

² L. Nemoy, *Karaite Anthology* (Yale Judaica Series 7), Yale 1952, s. 266–267.

³ O. Borowski, *Every Living Thing: Daily Use of Animals in Ancient Israel*, Walnut Creek–London–New Delhi 1998, s. 21 oraz 52.

⁴ C.J. Labuschagne, “You Shall Not Boil a Kid in its Mother’s Milk”: A New Proposal for the Origin of the Prohibition, [w:] *The Scriptures and the Scrolls: Studies in Honor of A. S. van der Woude*, red. F. Garcia Martinez, A. Hilhorst, C.J. Labuschagne, Leiden–New York–Köln 1992, s. 10.

⁵ J.P. Alcock, *Milk and its products in Ancient Rome*, [w:] *Milk: Beyond the Dairy*, red. H. Walker, Blackawton 2000, s. 31–38.

kwaśną serwatką. Ten zabieg, zwany marynowaniem, przyspiesza proces dojrzewania mięsa i poprawia jego kruchość w trakcie obróbki kulinarnej⁶.

Nie sposób jednoznacznie ustalić rzeczywiste źródła omawianych przepisów kaszrutu i rozbieżności ich przestrzegania. Jak zauważa Burton, „zastosowanie bazujących na ideologii zakazów żywnościowych (np. oddzielanie mięsa od mleka) rozumiano w rozmaity sposób zarówno w obrębie starożytnych, jak i współczesnych grup społecznych, a także między poszczególnymi grupami. Dlatego próba wyprowadzenia takich zwyczajów ze starożytności na podstawie samych tylko podobieństw i analogii nie może być w pełni wiarygodna”⁷.

Podobnie jak większość żydowskich obrzędów, także dietetyczne (kaszrut) są nieokreślone i brakuje jednolitego wyjaśnienia uznawanego przez wszystkie wspólnoty. Satlow stwierdza: „Od pierwszego wieku p.n.e. Żydzi usiłują zrozumieć zasady kaszrutu, tłumacząc je irracjonalnym posłuszeństwem Bogu, wyższością żydowskiej moralności i higieny albo miłością Żydów do zwierząt i przyrody. Jednakże te wysiłki zawsze zmierzają od środka na zewnątrz, od uprzedniego przyjęcia kaszrutu do usprawiedliwienia go”⁸. Istotnie, rabini podają 11 tradycyjnych wyjaśnień zasady oddzielania nabiału od mięsa, włącznie z przyjęciem możliwości, że dla tej zasady nie ma żadnego wyjaśnienia⁹. Dla Żyda wypełnienie przykazań jest ważniejsze niż zrozumienie ich sensu, dlatego drobiazgowych przepisów praktycznych jest więcej niż uzasadnień celowości i sensowności samego przykazania. Jak to ujął De Vries: „Zajmiemy się nauką o pożywieniu, nie tą wszelako uprawianą w laboratorium, lecz w kuchni”¹⁰. W tym celu prześledzimy dostępne dokumenty starożytne, by określić początki żydowskiego zakazu mieszania mięsa z mlekiem, a także porównamy zebrany materiał z dzisiejszymi zwyczajami żywieniowymi na Bliskim Wschodzie.

⁶ *Podstawy technologii gastronomicznej*, red. S. Zalewski, Warszawa 2010, wyd. 4, s. 130–131.

⁷ M. Burton, *Biomolecules, Bedouin, and the Bible: Reconstructing Ancient Foodways in Israel's Northern Negev*, [w:] *Milk and Honey: Essays on Ancient Israel and the Bible in Appreciation of the Judaic Studies Program at the University of California, San Diego*, red. S. Malena, D. Miano, Eisenbrauns 2007, s. 237.

⁸ M.L. Satlow, *Creating Judaism: History, Tradition, Practice*, New York 2006, s. 170.

⁹ Zob. np. M.M. Kasher, *Torah Shelema*, t. 19, Jerusalem 1927–1983, s. 302–305.

¹⁰ S.Ph. De Vries Mzn, *Obrzędy i symbole Żydów*, Kraków 2001, s. 217.

1. DOKUMENTY Z CZASÓW JEZUSA

Przyjmuje się, że księga kabalistyczna *Zohar* powstała w XIII w., choć przypisywana jest Szymonowi bar Jochaj (II w. n.e.)¹¹. Według Heckera *Zohar* stwierdza, że twarz Nabuchodonozora zmieniła się (Dan 3,19), ponieważ jadał mięso z mlekiem¹². Z kolei w angielskojęzycznym wydaniu *Zoharu* (569) czytamy, że „Danielowi codziennie serwowano mięso w mleku i ser z mięsem i dlatego odmówił spożywania tych pokarmów” (Dan 1,8)¹³. Nie ma jednak innych starożytnych dokumentów, potwierdzających istnienie w pierwszych wiekach po Chr. takiej interpretacji pokarmów odrzuconych przez proroka Daniela.

Nowy Testament nie zawiera wskazówek co do pokarmów mlecznych i mięsnych, ale wielokrotnie ukazuje spory żydowskie toczone wokół czystości pokarmów¹⁴. Brak jedności w interpretacji Prawa Mojżeszowego wśród Żydów zdaje się potwierdzać znaleziony w Qumran zbiór norm przypisywanych sekcje esseńczyków: „Zagorzały spór [toczy się] o wszystkie ich prawa, gdyż nie idą razem”¹⁵.

Dokumenty z Qumran nie zawierają odniesień do zakazu mieszania potraw mlecznych z mięsnymi¹⁶, choć wspominają o czystej żywności

¹¹ A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska, *Historia i kultura Żydów polskich. Słownik*, Warszawa 2000, s. 377.

¹² J. Hecker, *Mystical Bodies, Mystical Meals: Eating and Embodiment in Medieval Kabbalah*, Detroit 2005, s. 110.

¹³ Shimon Bar Yochai, *Sefer ha Zohar*, t. 4, s. 309, https://books.google.pl/books?id=Cb67CgA_AQBAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

¹⁴ Na przykład wzmianka o przedcznieniu komara i połykaniu wielbłąda w Mt 23,24 jest ironiczną krytyką żydowskich dyskusji o czystości pokarmów, ponieważ i komar, i wielbłąd są trefne.

¹⁵ Tzw. *Reguła zrzeszenia*, papirus 1QS, 4,17–18. Cyt. za: P. Muchowski, *Rękopisy znad Morza Martwego*, Kraków 1996, s. 27.

¹⁶ Nawet jeśli przyjmujemy, że papirus 4QMMT zawiera odniesienie do Wj 23,19, to i tak z niego nie wynika, czy zakaz był rozciągany na wszystkie potrawy mięsne i mleczne, jak tego chce judaizm rabiniczny, czy ograniczał się wyłącznie do gotowania koźlęcia lub jagnięcia w mleku jego matki. Analizę porównawczą 4QMMT i poszerzonego w Pięcioksięgu Samarytańskim wersetu Wj 23,19 przeprowadza np. A. Teeter, *Scribal Laws: Exegetical Variation in the Textual Transmission of Biblical Law in the Late Second Temple Period*, Tübingen 2014, s. 61 nn.

(*tahōrōt*)¹⁷. Omawia się w nich czyste posiłki¹⁸, ale nie sposób ich przygotowania. Jedynym dokumentem, który prawdopodobnie cytuje interesujący nas zakaz Pwt 14,21, jest 4Q251 (Halacha A), ale fragmentaryczny charakter zachowanego tekstu nie pozwala na wyciągnięcie jakichkolwiek wniosków¹⁹. Heger uważa, że przedstawiciele sekty zamieszkałej w Qumran nie rozciągali zakazu biblijnego Pwt 14,21 na wszystkie rodzaje mięsa i mleka²⁰.

Sięgający starożytności Samarytański Pięcioksiąg zawiera interesujące rozwinięcie wersetu Wj 23,19, mówiącego o gotowaniu koźlęcia w mleku jego matki, gdyż „takie postępowanie jest jak zaniedbanie ofiary, pobudzające do gniewu Boga Jakuba”²¹. Związek tego zakazu z kultem ofiarniczym podkreśla również Ruane²², zauważając, że Żyd musiał zabijać pierwotne zwierzę, ale nie mógł jednocześnie zabijać jego matki; powinien był składać w ofierze koźlą albo jagnię, ale niegotowane w mleku jego matki. Więż między matką a młodym musiała być definitywnie zerwana, by ofiara podobała się Bogu. Jednakże fakt, że poganie w swoich kultach mieli libacje mleczne oraz ofiary z mleka z miodem²³ (produkty niezabronione w judaizmie), zdaje się kwestionować uzasadnienie związane z bałwochwalstwem.

Targumy²⁴ zawierają raczej halachiczne wyjaśnienie zamiast tłumaczenia tekstu hebrajskiego. W wersji Onkelosa werset Wj 23,19 brzmi:

¹⁷ Np. 1QS 6,16 lub 8,17; zasady transkrypcji hebrajskiej przyjęto za: Th.O. Lambdin, *Wprowadzenie do hebrajskiego biblijnego*, Lublin 2011, s. 21–25.

¹⁸ J.C. Vanderkam, *Manuskrypty znad Morza Martwego*, Warszawa 1996, s. 88–89.

¹⁹ I. Werrett, *Ritual Purity and the Dead Sea Scrolls*, Leiden–Boston 2007, s. 224–225.

²⁰ P. Heger, *Cult As the Catalyst for Division: Cult Disputes As the Motive for Schism in the Pre-70 Pluralistic Environment*, Leiden–Boston 2007, s. 317.

²¹ D.A. Teeter, “You Shall Not Seethe a Kid in its Mother’s Milk”: *The Text and the Law in Early Witnesses*, „Textus” 24 (2009), s. 37–63.

²² Aramejskie przekłady, a raczej parafrazy ksiąg Biblii. Ze względu na znalezienie w Qumran fragmenty Targumów przyjmuje się, że przynajmniej pierwszy etap powstawania Targumów przypada na II–I w. przed Chr., *Encyklopedia katolicka*, t. 19, Lublin 2013, s. 506–507.

²³ C.A. Dery, *Milk and Dairy Products in the Roman Period*, [w:] *Milk: Beyond the Dairy*, s. 117–125.

²⁴ N.J. Ruane, *Sacrifice and Gender in Biblical Law*, New York 2013, s. 104.

„Nie będziesz spożywał mięsa z mlekiem (*bəšar baḥălêb*)²⁵”, natomiast Targumy Pseudo-Jonatana, Jeruzalmi i Neofiti mają brzmienie: „Nie wolno ci ani gotować, ani jeść mleka razem z mięsem”²⁶. Aramejska Peszitta z kolei zawiera dosłowne tłumaczenie tekstu masoreckiego²⁷.

Filon Aleksandryjski, którego działalność przypada na pierwszą połowę I w. po Chr.²⁸, w swoim dziele *O cnotach* (142–144) omawia przykazanie dotyczące gotowania koźlęcia w mleku jego matki w kategoriach okrucieństwa: „Jeśli ktoś chce przyprawić mięso mlekiem, niech tak robi [...], lecz gotowanie zwierzęcia w mleku jego matki jest okropieństwem”²⁹. Trawestując ten pogląd zgodnie z chrześcijańską naturą, działający ok. 150 lat później Klemens Aleksandryjski uważał, że przykazanie Wj 23,19 uczy nas współczucia³⁰. Heger sądzi, że aleksandryjscy Żydzi w czasach Filona nie znali lub nie uznawali rabinicznego poszerzenia tego przykazania na spożywanie mięsa z mlekiem³¹. Może to wynikać z braku takiej interpretacji w tamtych czasach albo braku przywiązania części aleksandryjskich Żydów do tradycji. Stebnicka podkreśla, że Filon znał Żydów, których praktyki religijne sprowadzały się wyłącznie do odwiedzenia synagogi w Jom Kippur³². Tymczasem Talmud odnotowuje, że Żydzi w babilońskiej miejscowości Tattlefusz³³ również nie wiedzieli o takim zakazie ra-

²⁵ *Bəšar baḥălêb* jest rabinicznym wyrażeniem ukutym na potrzeby określenia omawianego przepisu halachicznego zakazującego gotowania mięsa w mleku i spożywania takiej mieszanki: M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, London–New York 1903, s. 464.

²⁶ A. Cooper, *Once again seething a kid in its mother's milk*, „Jewish Studies, an Internet Journal” 10 (2012), s. 109–143.

²⁷ Porównanie tekstu Targumów, Tory Samarytańskiej i Peszitty można znaleźć np. na stronie <http://call1.cn.huc.edu/showtargum.php> (dostęp 29.10.2015 r.).

²⁸ *Encyclopaedia Britannica* podaje rok urodzenia Filona jako 15–10 p.n.e., a śmierci 45–50 n.e. Filon reprezentował greckojęzyczną diasporę żydowską Egiptu.

²⁹ Teksty dzieł Filona są dostępne np. w języku angielskim: *The Works of Philo, Completed and Unabridged*, tłum. C.D. Yonge, 9th ed., Hendrickson 2008.

³⁰ *Stromata*, 2,94.

³¹ P. Heger, *The Pluralistic Halakhah: Legal Innovations in the Late Second Commonwealth and Rabbinic Periods*, Berlin–New York 2003, s. 172.

³² K. Stebnicka, *Ἰουδαῖοι – o tożsamości Żydów w miastach Azji Mniejszej*, [w:] *Zachować tożsamość. Starożytny Izrael w obliczu obcych religii i kultur*, red. P. Muchowski, M. Munnich, Ł. Niesiołowski-Spanó, Warszawa 2008, s. 233.

³³ Ta miejscowość jest wymieniona jako miejsce zamieszkania Żydów na terenie

binicznym (*Chullin* 110a). Biorąc pod uwagę fakt nieuznawania zakazu mieszania mleka i mięsa przez Karaimów, możemy przypuszczać, że aż do VIII w. nie był on powszechnie przyjmowany w judaizmie, nawet na terenie samej Babilonii, gdzie tworzono Talmud Babiloński³⁴.

Rabbi Mosze ben Majmon (Majmonides) uważał, że to przykazanie mogło się kojarzyć z bałwochwalstwem, ale przyznawał, że nie ma na to bezpośrednich dowodów³⁵. Taką tezę zdaje się potwierdzać wariant Wj 34,26 występujący w rękopisach Septuaginty \aleph , B i D: „Nie będziesz składał w ofierze baranka w mleku jego matki” ($\alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon\ \mu\eta\tau\rho\varsigma\ \alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon\ \epsilon\upsilon\ \gamma\acute{\alpha}\lambda\alpha\kappa\tau\iota$)³⁶. Choć opinia Majmonidesa o szkodliwym wpływie wieprzowiny na zdrowie nie potwierdza się, generalnie uważał on, że zakazy dietetyczne w Biblii dotyczą niezdrowej żywności³⁷.

2. OPINIE RABINÓW TALMUDU

2.1. TEKSTY MISZNY (I–III W.)

Do najstarszej warstwy tekstów talmudycznych należy Miszna³⁸, której ostateczna redakcja pochodzi z ok. 200 r. po Chr. Miszna jednoznacznie zamyka sprawę mleka ludzkiego: „Jeśli kropla mleka z piersi kobiety spadnie na piec kuchenny, piec staje się nieczysty” (*Kelim* 8,11). Uzasadnienie wiąże się z przepisem dotyczącym nieczystości każdego

Babilonii np. w książce J. Neusner, *A History of the Jews in Babylonia, Part II: The Early Sasanian Period*, Eugene 1999, s. 248. Prawdopodobnie chodzi o miejscowość położoną między chrześcijańskimi miastami Mahoze (Seleucja-Ktezyfon) i Hira, zob. np. M. Gil, *Jews in Islamic Countries in the Middle Ages*, Leiden–Boston 2004, s. 507

³⁴ Karaimi wyodrębnili się z judaizmu właśnie w Babilonii w wieku VII, zob. np. P. Muchowski, *Babilońskie tradycje judaizmu*, [w:] *Niemuzułmańskie mniejszości Iraku*, red. M. Abdalla, Poznań 2008, s. 81–84.

³⁵ Rambam, *The Guide for the Perplexed*, tłum. Sh. Pines, Chicago 1963, s. 599.

³⁶ Tekst grecki za: *Septuaginta LXX*, <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/septuagint-lxx> (dostęp 29.10.2015 r.).

³⁷ J. Hecker, *Mystical Bodies, Mystical Meals: Eating and Embodiment in Medieval Kabbalah*, Detroit 2005, s. 54.

³⁸ Spisane przez tanaitów w I–III w. wskazania przekazywane wcześniej jako ustna tradycja. A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska, dz. cyt., s. 216–217.

wycieku z ciała człowieka (Kpł 15,1–3). Jednak niedorzeczne wydaje się porównanie najszlachetniejszego pokarmu, mleka matki, do innych wydzielin ciała ludzkiego. Trafniejszym stwierdzeniem byłaby troska o niemarnowanie nawet kropli mleka matki.

Miszna zapisana w traktacie *Chullin* 103b (rozd. VIII) głosi, że żadnego mięsa nie wolno gotować w mleku, nie wolno nawet stawiać na stole mięsa i sera razem. Wyjątkiem są ryby i szarańcza. Gemara, czyli późniejszy komentarz do tej Miszny, zaznacza, że część tego zakazu jest sformułowana w Torze, a część stanowi zakaz rabiniczny, przy czym ryba i szarańcza nie zostały objęte w żadnej części (*Chullin* 104a). Jednak Miszna kilka stron dalej (*Chullin* 113a) stwierdza, że stawianie na stole mięsa drobiowego z serem nie jest zabronione.

Miszna (*Chullin* 108a) głosi: „Jeśli kropla mleka spadnie na kawałek mięsa i przekaże mu swój zapach, nie wolno spożywać tego mięsa”. Późniejszy rabin Abaje poszedł jeszcze dalej: „Mięsa nie wolno spożywać nawet jeśli mleko nie zmieni jego zapachu”. Raw z kolei omawia sytuację odwrotną: „Jeśli kawałek mięsa wielkości oliwki wpadnie do mleka, tego mięsa nie wolno spożywać, ale mleko pozostaje koszernym”.

W Misznie pojawia się też kwestia gotowania wymienia, przy czym rabini nakazują rozcięcie go i wylanie mleka (*Chullin* 109a). Gemara z kolei przytacza dyskusję, w której wyrażona jest opinia o dopuszczalności upieczenia wymienia wypełnionego mlekiem, a nawet o dopuszczalności ugotowania go w wodzie (nie zostaje naruszony zakaz gotowania mięsa w mleku) (*Chullin* 109b).

Rabini spisujący Misznę (*Chullin* 113a) rozważali też problem podziału zwierząt na czyste i nieczyste: czyste zwierzę (np. koźlą) nie może być gotowane w mleku innego czystego zwierzęcia (np. krowim). Z takiej mieszanki Żydowi nawet nie wolno czerpać korzyści (np. sprzedawać poganom). Jednak w celu czerpania korzyści (w domyśle – Żyd nie powinien tego spożywać) dopuścili gotowanie mięsa nieczystych zwierząt w mleku zwierząt czystych i odwrotnie. Rabbi Akiba wyjaśniał, że dlatego zakaz gotowania koźlęcia w mleku jego matki powtórzono trzykrotnie, aby 1) wyłączyć dzikie zwierzęta, 2) wyłączyć drób i 3) wyłączyć zwierzęta nieczyste. O tyle drugi cel jest niezrozumiały, gdyż drób mleka nie daje i z tego powodu nie jest objęty zakazem, co zresztą zostało podkreślone w rozważaniach. Jednak w zawartej w Gemarze dyskusji wyrażono opinię

szkoły rabiego Iszmaela, iż owo trzykrotne powtórzenie oznacza 1) zakaz spożywania, 2) zakaz czerpania korzyści i 3) zakaz gotowania (*Chullin* 115b). Z kolei rabbi Szymon bar Jehuda utrzymywał, że zakaz obejmuje tylko spożycie, a nie czerpanie korzyści (*Kidduszin* 57b).

Inna Miszna (*Chullin* 116a) określa jako zakazane (*āsūr*, dosł. ‘związane’) mleko znalezione w żołądku zwierzęcia kupionego od pogańnika (*‘ābēd kōkābīm*, dosł. ‘czciela gwiazd’) lub zdechłego, określanego jako padlina (*nābēlāh*). Prawdopodobnie taki zakaz mógł obowiązywać w określonych porach roku (np. święto Paschy). Wiadomo, że w wyniku działania enzymów żołądkowych z mleka tworzy się skrzep, czyli zachodzi proces zakazanej fermentacji.

Na temat kultu ofiarniczego wypowiada się również traktat *Awoda zara* (*Bałwochwalcwo*) 74a, zakazujący spożywania nawet najmniejszych ilości mięsa ugotowanego w mleku. Lista zakazanych rzeczy związanych z kultem świątynnym bądź pogańskim, które powinny być zakopywane, pojawia się w traktacie *Tmura* 33b. A w traktacie *Kidduszin* 56b podkreśla się, że wykorzystanie ich jako elementu umowy zaręczynowej powoduje unieważnienie kontraktu. Natomiast jeśli Żyd sprzedał np. mięso ugotowane w mleku, a uzyskaną kwotę ujął w dokumencie zaręczynowym, wtedy zaręczyny są ważne.

2.2. DYSKUSJE GEMARY (III–VI W.)

Późniejsza część Talmudu – Gemara³⁹ – odnotowuje nie tylko liczne odchylenia od norm narzucanych przez rabinów Miszny, lecz podaje nowe interpretacje dokonane przez rabinów III–VI w. nazywanych *amoraim*⁴⁰. Nie powinno to nas dziwić, gdyż sam Talmud w traktacie *Chagiga* 3b wspomina, że często jedni rabini zabraniali tego, na co zezwalali inni, i odwrotnie. Nawet Raba przyznaje, że zrozumienie zasad korzystania z garnków do gotowania mleka i mięsa sprawiało mu trudność (*Chullin* 97a). Pojawia się też opinia, że owszem, nie wolno gotować koźlęcia

³⁹ Aramejski wyraz *gmar* oznacza ‘doprowadzenie do pełni, doskonałości’, zob. np. *A Compendious Syriac Dictionary*, Winona Lake 1998, s. 72.

⁴⁰ *The Jewish Encyclopedia*, t. 1, New York–London 1901–1906, s. 527.

w mleku jego matki, ale zakaz nie obejmuje konsumpcji mleka, w którym koźlą zostało ugotowane (*Chullin* 108b). Jednak w innym miejscu mleko w połączeniu z mięsem jest uznawane za pokarm nieczysty (*Bechorot* 9b).

Wspomniany wyżej misznaicki problem mięsa wpadającego do mleka znalazł rozwinięcie w traktacie *Pesachim* 76a. Rabini rozważali, co będzie, jeśli gorące mięso wpadnie do gorącego mleka, czy zimne do gorącego, czy gorące do zimnego, czy zimne do zimnego. W jednych przypadkach zaleca się obciąć zewnętrzną warstwę mięsa, które mogło wchłonąć trochę mleka⁴¹, w innych wystarczy mięso obmyć. *Chullin* 112a omawia przypadek wpadnięcia gołębia do mleka: „Jeśli gołąb był surowy, wszystko w porządku⁴², ale jeśli upieczony, to należy ściąć wierzchnią warstwę. Gdyby jednak pieczony gołąb miał nacięcia powodujące przeniknięcie mleka w głąb, to byłby zabroniony do spożycia”.

Traktat *Szabat* 130a (rozd. XIX, Gemara) opowiada o wizycie rabiego Lewiego u Józefa Ptasznika, ucznia rabiego Jose Galilejczyka. Gospodarz poczęstował gościa drobiem ugotowanym w mleku. Rabin nie jadł, ale nie narzucił Józefowi swojego nauczania, gdyż na terenie podległym Jose Galilejczykowi drób spożywano z nabiątem (*Jewamot* 14a). Jednakże inni rabini uważali, że w ten sposób stwarza się ludziom warunki ku temu, by Żydzi stracili czujność i zaczęli spożywać mięso z nabiątem, łamiąc w ten sposób Torę (*Chullin* 104b).

Traktat *Szabat* 143b (rozd. XXII, Gemara) zawiera dywagacje rabiniczne na temat tego, dlaczego mleko kobiece zanieczyszcza, a krowie nie zanieczyszcza. W tym kontekście pojawiają się refleksje (*Ketubot* 60a) określające wiek odstawienia dziecka od piersi na 24 miesiące⁴³. Od tego czasu, według rabiego Eliezera, karmienie dziecka piersią powoduje jego nieczystość. Rabbi Joszua jednak uważa, że karmienie piersią jest dopuszczalne do 4 lub nawet 5 lat, o ile dziecko jest karmione bez przerwy.

⁴¹ Z punktu widzenia technologii żywności wydaje się, że jest to mało skuteczny zabieg, gdyż po ścięciu białka mleko wnika do matrycy mięsa kanalikami.

⁴² W tym przypadku można się zgodzić z poglądem rabinów: mleko rzeczywiście nie wsiąka w mięso.

⁴³ W świetle dzisiejszej nauki ta teza nie jest potwierdzona, choć dwuletnie karmienie jest wystarczające, by organizm niemowlęcia nabrał odporności i umocniła się więź duchowa z matką. Należy jednak pamiętać, że rabini nie kierowali się względami naukowymi.

Traktat *Menachot* 101b zawiera stwierdzenie rabiego Szymeona, że mięso z mlekiem jest pokarmem nieczystym, ale wolno z niego czerpać korzyści. Dwa razy pojawia się tutaj uzasadnienie, że wcześniej ten pokarm był uważany za koszerny (prawdopodobnie chodzi o opinię wyrażoną w *Pesachim* 44b, że jeśli mięso jest moczone w mleku nawet cały dzień, jest ono dozwolone do spożycia, pod warunkiem że nie było w mleku gotowane). Issi ben Juda jednak (*Pesachim* 24b) wyprowadza na drodze argumentu *kal wachomer*, przytaczając liczne fragmenty z Pisma św., że zarówno spożycie, jak i czerpanie korzyści z takiego pokarmu jest grzechem.

Kilka razy pojawia się w Talmudzie schemat myślowy prowadzący do pięciokrotnego biczowania winowajcy (kary chłosty) za gotowanie ścięgnię w mleku w czasie święta (np. *Pesachim* 47b, *Beica* 12a, *Makkot* 21b). Łamie się wówczas pięć zakazów, w tym gotowania mięsa w mleku i spożywania takiej mieszanki.

W traktacie *Chullin* 111a odnotowano nauczanie, że nie wolno piec mięsa, na które położone jest wymię – mleko bowiem może spłynąć na mięso, powodując złamanie zakazu mieszania jednego z drugim. Nie zgadzał się z tym rabbi Dimi z Nehardei, gdyż niedopuszczalność mieszania mleka z mięsem nie jest zakazem Tory, tylko rabinów.

Zawiła dyskusja jest opisana w traktacie *Chullin* 114a–b, wyjaśniająca, dlaczego zakaz gotowania koźlęcia w mleku jego matki rozciąga się na wszystkie rodzaje mięsa i mleka. Ponownie używa się argumentu *kal wachomer* i rozmaitych odniesień biblijnych zawierających mniej surowe przykazania. Rabbi Szymeon ben Lakisz z kolei stosuje zabieg *gezera shawa*, znajdując potwierdzenie dla swojej tezy w podobieństwach do innych zakazów (*Chullin* 115a).

W innych traktatach Talmudu (np. *Nazir* 37a) zakaz mieszania potraw mlecznych i mięsnych jest wykorzystywany jako przykład rozwiązywania innych trudnych zagadnień halachicznych. Wymienia się tutaj wyjątkowość (anomalie – *ḥidūsh*) tego zakazu, która polega na tym, że oba produkty, mięso i nabiał, są dozwolone do spożycia, ale w połączeniu są zabronione; co więcej, połączenie to musi mieć związek z gotowaniem, gdyż nawet leżące cały dzień w zimnym mleku zimne mięso nie staje się zabronione.

Rabbi Huna rozważa również kwestię możliwości spożywania jajek z mlekiem. Przywołując opinię Rawa, nawet stwierdza, że jajka znalezio-

ne wewnątrz kury, jeśli są już powleczone skorupą, mogą być spożyte z mlekiem (*Beica* 6b).

Misznaickie zagadnienie przekazywania zapachu zostało w Gemarze rozciągnięte również na sztucce i naczynia. Traktat *Zewachim* 96b mówi o zakazie gotowania mleka w garnku, gdzie gotowano wcześniej mięso, ze względu na przeniesienie zapachu. Ciekawe, że przeniesienie zapachu jest tematem obszernej dyskusji w traktacie *Chullin* 108b, gdzie wysuwa się tezę, że jeśli zapach nie jest przenoszony, to problem używania tych samych garnków zostaje rozwiązany.

Podobnie do zapachów odnoszą się rabin, rozstrzygając, czy rzodkiew krojona nożem używanym do pokarmów mięsnych może być spożyta z nabiałem (*Chullin* 111b) albo czy spożyta z nabiałem może być ryba podana na talerzu do dań mięsnych. Opinie rabinów są przeciwstawne – jedni uważają, że tak, inni że nie. Notabene, rabbi Szymeon ben Jehuda mówił w imieniu rabiego Szymona, że ryba gotowana w mleku jest zakazana jako pokarm, ale może być wykorzystana w innych celach (*Chullin* 116a, *Bechorot* 10a).

3. ABSURDY W ZASADACH KASZRUTU

Poza kręgami akademickimi (rabinicznymi) judaizmu i literaturą naukową istnieje jeszcze życie codzienne, w którym wszystkie powyższe dyskusje i ustalenia znajdują swoje odzwierciedlenie. Dość rozległe kontakty wśród Żydów zarówno w diasporze (Polska, Ukraina, Rosja, Niemcy), jak i w Izraelu pozwalają stwierdzić, że Żydzi chętnie śmieją się z niektórych absurdalnych postanowień rabinicznych. Przytoczę kilka dowcipów i żartów na ten temat, krążących wśród Żydów zarówno religijnych, jak i dalekich od wypełniania nakazów rabinicznych.

W nawiązaniu do potrójnego znaczenia powtórnego trzy razy zakazu (*Chullin* 115b) opowiada się taki dowcip, w którym Mojżesz notował dyktowane przez Przedwiecznego przykazania. Kiedy usłyszał: „Nie będziesz gotować koźlęcia w mleku jego matki”, zapytał: „Czy to oznacza zakaz spożywanie razem potraw mlecznych i mięsnych?”. Na to Przedwieczny: „Mojżeszu, przecież ci mówię, zapisz: Nie będziesz gotować koźlęcia w mleku jego matki”. „A, rozumiem!” – zawołał Mojżesz.

„To znaczy, że musimy mieć nawet zestawy naczyń osobno dla nabiału i osobno dla mięsa!”. Przedwieczny na to: „Ależ przecież mówię ci wyraźnie, zapisz: Nie będziesz gotować koźlęcia w mleku jego matki”. „Teraz jestem pewien, że zrozumiałem!” – woła Mojżesz. „Musimy odczekać kilka godzin po posiłku mięsnym, zanim będziemy mogli spożyć nabiał!” Po czym Przedwieczny nie wytrzymał i mówi: „Mojżeszu, zapisz, jak powiedziałem, i rozumiej, jak chcesz!”.

Refleksją na temat podziału potraw na mleczne, mięsne, neutralne i trefne jest dowcip o Żydzie, który emigrując do Izraela, wywoził ze Związku Radzieckiego cztery lodówki. Na pytanie celników, dlaczego aż cztery, wytłumaczył: „Przecież nie mogę trzymać trefnej słoniny razem z koszernymi potrawami!”. Odnośnie do rzodkiewki krojonej „mięsnym” nożem wspomnianej w traktacie *Chullin* 111b jest kawał o mordercy, który nie mógł zabić człowieka, bo żona mu dała do tego celu „mleczny” nóż. Również do traktatu *Chullin* 108a omawiającego wpadanie mięsa do mleka nawiązuje dowcip o gojskiej dziewczynie (zakazanej dla Żyda), która wpadła do stągwi z koszerną śmietaną – rabin orzekł, że śmietana staje się trefna, ale dziewczyna już jest koszerna.

Podśmiewając się z przepisów Zoharu dotyczących czasu koniecznego do zakończenia trawienia mięsa, zanim się zje nabiał, rosyjski satyryk żydowskiego pochodzenia Guberman ułożył wierszyk mówiący, że koszerny Żyd musi mieć dwie ubikacje: z jednej korzysta po spożyciu mięsnych potraw, a z drugiej po spożyciu nabiału⁴⁴. Pomijając pytanie, czy w czasach Jezusa Żydzi w Galilei czy Judei przestrzegali podziału mięsnych potraw od nabiału (na to pytanie nie udało się znaleźć odpowiedzi w dostępnych dokumentach), żart ten rzuca pewne światło na biblijny sposób myślenia związany z nieczystością pokarmów. Jezus zwracał uwagę Żydów na ten fakt: „nic z tego, co z zewnątrz wchodzi do człowieka, nie może uczynić go nieczystym; bo nie wchodzi do jego serca, lecz do żołądka i na zewnątrz się wydalą” (Mk 7,18–19). Pozornie mamy paradoks: spożywamy nieczyste pokarmy i wydalamy ekskrementy, które też są nieczyste w świetle prawa żydowskiego, a jednak nie zanieczyszczamy się. Możemy jednak zauważyć, że zabieg oddzielania ekskrementów po pokarmach mlecznych i mięsnych w żaden sposób nie wpłynie na zachowanie czystości rytualnej

⁴⁴ И. Губерман, *Иерусалимские гарики*, Москва 1994, s. 127.

Żyda... Wówczas łatwiej nam jest przekierować uwagę na to, co wychodzi z serca i czyni człowieka nieczystym (Mk 7,21–23).

4. ECHO KASZRUTU W BLISKOWSCHODNICH ZWYCZAJACH ŻYWIENIOWYCH

Na Bliskim Wschodzie oprócz Żydów nikt nie przestrzega zasady oddzielania mięsa od mleka, a tym bardziej stosowania odrębnych zestawów naczyń i sztuców. Powszechnie używa się do produkcji jogurtu tradycyjnych naczyń ze skóry zwierzęcej⁴⁵. Jednak wydaje się prawdopodobne, że zakazy rabiniczne wywarły pewien wpływ na kulturę żywienia narodów bliskowschodnich.

W starożytnej Mezopotamii produkty pochodzenia zwierzęcego miały mniejsze znaczenie niż produkty roślinne⁴⁶. Duchowni asyryjscy wyższego szczebla oraz mnisi w ogóle nie spożywali mięsa; mało mówi się też o spożyciu produktów mlecznych. W okresach postnych (ok. 150 dni w roku) wszyscy wierni spożywają wyłącznie pokarmy roślinne, eliminując mleko, jajka, mięso, drób, tłuszcz zwierzęcy itp. i ich pochodne. W okresie zwykłym i świątecznym natomiast nie ma żadnych ograniczeń co do spożywanego produktów.

W tym kontekście może się wydawać dziwne powszechne przekonanie o niedopuszczalności mieszania np. jogurtu z rybą. Uważa się, że jest to wręcz trująca mieszanka. Wśród ludzi krąży nawet powiedzenie, że ryba z mlekiem jest jak woda z ogniem (*samak wa laban mił mā' wa nār*). Dotyczy to wszystkich znanych nam grup etnicznych i religijnych w regionie Bliskiego Wschodu, szczególnie Syrii i Iraku.

Wiele zakazów i nakazów wprowadzonych przez Mahometa, w tym dotyczących pokarmów, ma swoje źródło w judaizmie⁴⁷. Jednakże Koran wyraźnie zakazuje spożycia tylko trzech rzeczy: padliny, krwi i wieprzowi-

⁴⁵ A.Y. Tamime, R.K. Robinson, *Yoghurt: Science and Technology*, Oxford–Frankfurt 1985, s. 243.

⁴⁶ M. Abdalla, *Milk in the rural culture of contemporary Assyrians*, [w:] *Milk and milk products from Medieval to Modern Times*, red. P. Lysaght, Edinburgh 1994, s. 27–40.

⁴⁷ M. Shaida, *Mohammad: the Man who Changed the Diet of a Billion People*, [w:] *Cooks & Other People*, red. H. Walker, Blackawton 1996, s. 226–232.

ny. Ryba z jogurtem nie należy do kategorii zakazanych lub niezalecanych potraw islamu.

Wzajemny wpływ wielu kultur i zwyczajów żywieniowych w Mezopotamii, szczególnie w Mosulu i w Bagdadzie, jest oczywisty⁴⁸. Stąd można wysnuć przypuszczenie, że unikanie spożywania ryby z jogurtem ma proveniencję żydowską.

PODSUMOWANIE

Zawarte w Prawie Mojżeszowym zakazy często nie mają wyjaśnienia i są spełniane przez naród żydowski tylko z pobudek religijnych. Z gorliwości rabinów wynika też cały szereg interpretacji prowadzących często daleko od przykazania źródłowego – jak np. zasada „nie mieszaj potraw mięsnych z nabiałem” wyprowadzona z przykazania „nie gotuj koźlęcia w mleku jego matki”. Na podstawie zachowanych dokumentów sięgających I–VI w. można wnioskować, że zasada ta nie była w starożytności ani powszechnie akceptowana, ani jednoznacznie rozumiana.

Z przedstawionej pokrótce analizy dostępnych materiałów może również wynikać, że obserwowane dzisiaj u niektórych narodów zwyczaj oddzielania mięsa od mleka pojawiły się pod wpływem kultury i religii żydowskiej. Widzimy bowiem, że nawet w Babilonie część Żydów nie znała tego zwyczaju i dopiero potem go przejęła dzięki pracy rabinów. Biorąc pod uwagę znaczący wpływ kultury żydowskiej na narody regionu Mezopotamii i Syrii, również z powodu wspólnego języka aramejskiego, możemy przyjąć, że właśnie tą drogą ukształtowały się niektóre zwyczaje kulinarne istniejące do dziś.

Streszczenie. „Nie gotuj koźlęcia w mleku jego matki” czy „nie mieszaj potraw mięsnych z nabiałem”? Artykuł zawiera krótki przegląd poglądów rabinicznych na przykazanie biblijne, z którego wyprowadza się zakaz mieszania mięsnych potraw z mlecznymi. Zwrócono uwagę na fakt, że takiej zasady nie przestrzegano w czasach Abrahama, nie ma też wzmianek o nim w licznych zachowanych dokumentach judaizmu z czasów

⁴⁸ S. Zubaida, *National, Communal and Global Dimensions in Middle Eastern Food Cultures*, [w:] *Culinary Cultures of the Middle East*, edited by S. Zubaida, R. Tapper, London–New York 1996, s. 33–45.

Jezusa Chrystusa. W czasach talmudycznych natomiast udokumentowane jest istnienie społeczności żydowskich w Babilonie nieznających takiego zakazu. W tym świetle rozpatrzono powszechne na Bliskim Wschodzie przekonanie o niedopuszczalności spożywania np. ryby z jogurtem, które mogło powstać pod wpływem żydowskich przepisów kaszrutu.

Słowa kluczowe: kaszrut; Talmud; judaizm; Bliski Wschód.

Abstract. “Do not cook a kid in its mother’s milk” or “do not mix milk and meat”? In the article, the short review of the rabbis’ opinions on the Biblical commandment not to cook a kid or lamb in the milk of its mother and the prohibition to mix milk and meat derived from this commandment, is presented. It is emphasized that such a prohibition was not known in the times of Abraham, neither can we find any trace of it in the numerous documents of Judaism that survived from the times of Jesus Christ until now. Additionally, in the Talmudic period, it is documented that there were Jewish communities, even in Babylonia, who knew nothing of the prohibition of that kind. In this light, the common in the Middle East idea to avoid the mixture of fish and yoghurt is seen as a result of the rabbinic influence on the dietary views of the Gentiles.

Keywords: kashrut; Talmud; Judaism; Middle East.